

GAMYBINIO IR NEGAMYBINIO DARBO RIBŲ KLAUSIMU

D. BIRUTYTE

Socialistinėje išplėstinėje reprodukcijoje labai svarbu teisingai nustatyti gamybinės ir negamybinės sferos, gamybinio ir negamybinio darbo ribas. Tarybiniai ekonomistai šiuo klausimu nėra vieningos nuomonės.

Vieni jų laiko, kad gamybinė sfera yra ta, kurioje sukuriamas materialinis produktas [9, p. 45]. Tuo remiantis apskaičiuojamas sukurtas visas visuomeninis produktas ir nacionalinės pajamos tokiose materialinės gamybos šakose, kaip pramonėje, statyboje, žėnės ir miškų ūkyje, krovinių transporte, ryšiuose, kurie aptarnauja gamybos sferą, materialiniame-techniniame tiekime, iš dalies prekyboje, paruošose, leidyboje, kino studijoje ir kt. Sunaudotą darbą pagaminti toms vartojamosioms vėrtėms, kurios neįgauna daiktinės formos, jie priskiria paslaugų, arba negamybinei, sferai [12, p. 9]. Šiuo atveju prie negamybinio darbo priskiriamas darbas tokiose liaudies ūkio šakose, kaip švietime, sveikatos apsaugoje, butų-komunaliniame ūkyje, buitiniame aptarnavime, keleiviniame transporte, gyventojų ir negamybinės sferos šakų aptarnavimo ryšiuose ir kt.

Kiti mūsų ekonomistai išplečia gamybinės sferos ribas ir jai priskiria materialines paslaugas [17, p. 51; 19, p. 211]. Be to, pastaraisiais metais vis labiau įsigali nuomonė, kad gamybinei sferai priskirtina beveik visos paslaugų sritis [10; 13; 18].

Darbo pobūdžiui paslaugų sferoje išaiškinti autorė remiasi K. Markso metodologija skirti gamybiniam ir negamybiniam darbui kapitalizmo sąlygomis.

Gamybinį darbą K. Marksas aiškino dvejopai: kaip konkretų darbą, kuriantį vartojamąsias vėrtes, techniniu-gamybiniu požiūriu nepriklausomą nuo jo visuomeninės formos, ir kaip darbą, išreiškiantį kurios nors visuomeninės-ekonominės formacijos gamybinius santykius.

Konkrečioje darbinėje veikloje žmogus įsisavina gamtos medžiagas, kuria vartojamąsias vėrtes poreikiams patenkinti. Šia prasme darbas yra amžina natūrali žmogaus gyvenimo sąlyga, bendra visoms žmonijos vystymosi pakopoms, nepriklausoma nuo visuomeninės gamybos formų. Darbas, kuris kuria produktus, konkrečias vartojamąsias vėrtes yra konkretus darbas, o kartu ir gamybinis darbas. „Jei žiūrėsime į visą procesą jo rezultato — produkto — požiūriu, tai ir darbo priemonė ir darbo objektas abu pasirodo kaip gamybos priemonės, o pats darbas — kaip gamybinis darbas“ [1, p. 165].

Vartojamosios vėrtės gali materializuotis, įgauti daiktinę formą arba reikštis tik kaip naudinga žmogaus veikla. Antai paslaugos taip pat yra vartojamosios vėrtės, nors ir specifinės, o kai kurios iš jų neturi materia-

linės išraiškos. Paslauga,— rašė K. Marksas,— kaip „... speciali šio darbo vartojamoji vertė čia gavo specifinį „patarnavimų“ pavadinimą dėl to, kad darbas teikia patarnavimus ne kaip *daiktas*, o kaip *veikla*,— tačiau tai jo nėra kiek neskiria, sakysim, nuo kokios nors mašinos, pavyzdžiui, nuo laikrodžio“ [3, p. 355].

Konkretus darbas naudingas ne tik dėl to, kad kuria naujas vartojamąsias vertes žmonių poreikiams patenkinti, bet ir tuo, kad teikia tas paslaugas, kurios išsaugo pačias materialines vartojamąsias vertes bei jų savybes, padaro jas tinkamas vartoti.

Prekinės gamybos sąlygomis darbas apskritai reiškiasi kaip abstraktus ir kuria vertes. **Vadinasi, gamybinis darbas yra naudingas, kuria vartojamąsias vertes, kurias, nepriklausomai nuo jų formos, išsaugo, o prekinės gamybos sąlygomis kuria ir vertes.**

K. Marksas nurodė, kad gamybinis darbas yra bet kuris darbas, sunaudotas prekei pagaminti nepriklausomai nuo to, ar tas darbas yra fizinis, ar nefizinis. O negamybinis darbas bus toks darbas, kuris negamina prekės ir kurio tikslas nėra prekių gamyba. Ten pat K. Marksas patikslina, kad prekės gamyba apima visus aktus, kuriuos praeina prekė nuo gamintojo iki vartotojo [žr. 4, p. 449].

Darbą, kuriantį vartojamąsias vertes bei vertes, K. Marksas laiko gamybinio darbu absoliučia prasme [žr. 3, p. 114—115].

Tačiau tiek abstraktus, tiek ir konkretus darbas neparodo visų specifinių visuomeninės formos ypatumų, kuriuos apsprendžia visuomeninis gamybos būdas. K. Marksas rašė, kad gamybinio darbo apibrėžimas techninio-gamybinio darbo proceso požiūriu yra visiškai nepakankamas kapitalistiniame gamybos būdai. Kapitalizmo sąlygomis tik tas darbininkas yra gamybinis, kuris gamina kapitalistui pridedamąją vertę. Šis išnaudojamas santykis nesikeičia nuo to, į kokią ūkio šaką būtų įdėtas kapitalas. Mokytojas irgi gamybinis darbininkas, kai jį išnaudoja kapitalistas. Taigi gamybinio darbininko sąvoka apima visucmeninį, istoriškai atsiradusį gamybinį santykį [žr. 1, p. 165; I, p. 452].

Kadangi pridedamosios vertės gaminimas ir privatus jos pasisavinimas yra kapitalistinės gamybos tikslas, tai gamybinis darbas tarnauja kapitalistinio gamybos būdo tikslui pasiekti. Tik kapitalą gaminantis darbas, rašė K. Marksas, yra gamybinis darbas [žr. 3, p. 118].

Kad darbas gamintų pridedamąją vertę, jis visų pirma turi būti naudingas darbas, kurti kaip vertės nešėjas vartojamąsias vertes. Užtat kapitalistą vartojamoji vertė ir domina tik tiek, kiek ji padeda jam realizuoti pridedamąją vertę. Todėl gamybinis darbas, techninės-gamybinės charakteristikos atžvilgiu suprantamas kaip vartojamųjų verčių kūrėjas, yra pralaida darbui virsti gamybinio darbu visuomeninės formos požiūriu. Valdininkai, rašė K. Marksas, „gali tapti kapitalo samdomaisiais darbininkais, tačiau nuo to jie nevirsta gamybiniais darbininkais“ [5, p. 137].

Gamybinio darbu gali būti konkretus darbas, nepriklausomai nuo to, ar jo rezultatas įgauna daiktų formą, ar tiesiog pasireiškia kaip naudinga darbinė veikla. Mat, čia gamybinio darbo apibrėžimą K. Marksas ima ne iš daiktinės darbo charakteristikos, o iš tam tikros visuomeninės formos, iš visuomeninių gamybinų santykių, kurių pagrindu šis darbas dirbamas*. K. Marksas rašė, kad aktorius, ir net klounas, yra gamybinis darbininkas, jeigu jis dirba kapitalisto (antreprenerio) samdomas ir pastarajam atiduoa-

* O jei gamybiniam darbui visuomeninių gamybinų santykių atžvilgiu nesvarbu, kokią išraišką įgautų šio darbo rezultatas, tai tas pat pasakytina ir gamybinio darbo techninės-gamybinės charakteristikos požiūriu, nes be pastarojo negali būti gamybinio darbo, išreiškiančio visuomeninį gamybinį santykį.

da daugiau darbo, negu gauna iš jo darbo užmokesčio forma. O smulkus siuvėjas, kuris ateina pas kapitalistą į namus ir lopo jam kelnes, tesukurdamas jam tik vartojamąją vertę, yra negamybinis darbininkas [žr. 3, p. 119].

Kaip matome, tas pats darbas gali būti ir gamybiniu darbu, kai pagamina pridėdamąją vertę kapitalistui, užtikrina kapitalistinio gamybos būdo tikslą, ir negamybiniu darbu, kai kuria tik vartojamąsias vertes. Šią mintį K. Marksas patvirtina daugeliu pavyzdžių*.

Darbas, išreiškiantis visuomeninius santykius, kaip pažymėjo K. Marksas, yra gamybinis tik santykiškai [žr. 3, p. 114—115].

Vadinasi, visuomeninės formos atžvilgiu, ar tas pats konkretus darbas yra gamybinio ar negamybinio pobūdžio, apsprendžia visuomeniniai gamybiniai santykiai.

Kiekviename gamybos būde šalia viešpataujančių gamybinių santykių išlieka jiems nepajungtos ūkio formos. Šiuo metu kapitalistinėse šalyse yra išlikusi nemaža dalis smulkiaprivatinių gamintojų.

Paslaugų sferoje daugeliu smulkių įmonių tenka du ar daugiau žmonių. Tokiose įmonėse paprastai visiškai išsiverčiama savo šeimos darbo jėga arba šeimyninis darbas yra derinamas su samdomuoju darbu. Dėl to gamybinis darbas jo visuomeninės formos atžvilgiu kapitalizmo sąlygomis neapima viso darbo, o tik išnaudojamąjį darbą, kuris betarpiškai tarnauja kapitalistinės gamybos tikslui pasiekti. Tuo tarpu techniniu-gamybiniu atžvilgiu visas darbas, ir tas, kuris paremtas kapitalistiniais gamybiniais santykiais, ir darbas smulkiųjų gamintojų bei kitų, kurie kuria vartojamąsias vertes ir vertes bei jas aptarnauja, bus gamybinis darbas. K. Marksas nurodo, kad absoliučia prasme ir tas darbininkas bus gamybinis, kuris tik atgamina savo darbo jėgą ir kurio sukurtas produktas yra lygus jo paties vartojimui [žr. 3, p. 114—115]. Vadinasi, smulkiųjų gamintojų darbas kapitalizme, ne visuomeninės jo formos atžvilgiu, taip pat bus gamybinis.

K. Markso metodologija gamybiniam darbui išaiškinti taikytina ir socializmo sąlygomis.

Socializme nėra kito tikslo, kaip pilniau tenkinti visuomenės narių poreikius. Čia visas sukurtas produktas atitenka visai visuomenei. Tuo atveju, rašė K. Marksas, kai jokio kapitalo nėra ir pats darbininkas pasi-savina savo pridėdamąjį darbą, savo sukurtų verčių virš suvartotų verčių perteklių, toks darbas yra tikrai gamybinis [žr. 3, p. 115]. Todėl socializmo sąlygomis gamybinis darbas bus visuomeniškai naudingas darbas, kuris kuria vartojamąsias vertes, palaiko jų savybes bei tinkamai jas paruošia galutiniam vartojimui. Šios vartojamosios vertės yra skirtos socialistinės visuomenės asmeniniams ir visuomeniniams poreikiams tenkinti, darbo jėgai atstatyti. Socialistinės prekinės gamybos sąlygomis gamybinis darbas kuria vertę, taip pat būtinąjį ar pridėdamąjį produktą. Pastarojo gamyba sudaro materialinį pagrindą socialistinei išplėstinei reprodukcijai vykdyti, gamybos tikslui siekti ir socialistinės visuomenės narių visapusiškam vystymuisi garantuoti.

* Rašytojas ne dėl to yra gamybinis darbuotojas, kad jis gamina idėjas, o dėl to, kad jis turlina jo raštus leidžiantį knygų prekybininką, t. y. jis gamybinis ta prasme, kad yra kokio nors kapitalisto samdomasis darbuotojas [3, p. 119]. Pavyzdžiui, Miltonas, kuris už penkis sv. st. parašė „Prarastąjį rojų“, buvo negamybinis darbuotojas. Priešingai, fabrikinio būdu savo leidėjui dirbantis rašytojas yra gamybinis darbuotojas; nes jo produkcija nuo pat pradžių yra pajungta kapitalui ir ji tegaminama tik šio kapitalo vertei padidinti. Dainininkė, savo rizika parduodanti savo dainavimą, yra negamybinė darbuotoja. Bet ta pati dainininkė, jeigu ją angažuoja antreprenieris, kuris iš jos dainavimo glemžiasi pinigų,— yra gamybinė darbuotoja, nes ji gamina kapitalą [žr. 3, p. 352—353].

Komunizmo sąlygomis, išnykus prekybei gamybai, gamybinis darbas išliks, bet neteks kai kurių savo savybių, tai yra nekurs vertės.

Nors socializmo sąlygomis ypač padidėja vartojamosios vertės reikšmė, tačiau gamybiniam darbui tokio apibūdinimo, kaip konkrečių vartojamųjų vėrcių ir vėrcių kūrimo procesas, dar nepakanka. Negalima darbo atsieti nuo gamybinių santykių bei ignoruoti jų įtakos. Todėl gamybinis darbas socializmo sąlygomis turi būti atliekamas socialistinės nuosavybės gamybos priemonėmis pagrindu, turi būti betarpiškai suvisuomenintas, reprodukuoti socialistinį gamybos būdą ir padėti siekti jo tikslo.

Tačiau darbas visuomeninės formos atžvilgiu gali būti gamybinis tik tada, kai jis yra gamybinis tik techninės-gamybinės darbo charakteristikos požiūriu. Vadinasi, gamybinis darbas visų pirma turi kurti vartojamąsias vertes bei palaikyti sukurtų darbo produktų savybes, o prekinės gamybos sąlygomis kurti ir vertes, reprodukuoti darbo jėgą ir turi būti suvisuomenintas socialistiniu pagrindu.

Socializmo sąlygomis dar išlieka darbas, kuris nėra suvisuomenintas visos šalies mastu ir ne betarpiškai, o tik per prekinus-piniginius santykius įskaitomas į bendrąjį visuomeninį darbą ir nėra valstybės planuojamas. Tai gali būti amatininkų, pavienių valstiečių ir iš dalies kolūkiečių darbas asmeniniame pagalbiniam ūkyje, kuris nors dar ir būtinas, gamina visuomenei labai reikalingas vartojamąsias vertes, bet visuomeninės darbo formos atžvilgiu nėra gamybinis.

Pagalbinis ūkis yra žymiai natūralaus pobūdžio. Čia gaminamos vartojamosios vertės, skirtos daugiausia vartojimui sau. Tačiau dalis jų patenka į rinką ir cirkuliuoja kaip prekės. O įdėtas darbas joms pagaminti sukuria vertę. Taigi, nors darbas pagalbiniam ūkyje vertės žymia dalimi nekuria, tačiau, susidarius objektyvioms sąlygoms, jis iš dalies virsta abstrakčiuoju darbu ir sukuria vertę. Žmogaus egzistavimo sąlygos prasme darbas, kuriantis vertę pagalbiniam ūkyje, bus gamybinis. Vystant visuomeninį ūkį, palaipsniui sudaromos materialinės prielaidos šiam darbui išnykti.

Taigi socializmo sąlygomis, palyginti su kapitalizmu, žymiai išsiplečia gamybinio darbo ribos gamybinių santykių atžvilgiu.

Jei kapitalistiniame ūkyje išlieka žymi dalis smulkių privačių gamybos priemonių savininkų, kaip valstiečių, amatininkų ir kitų, kurių veikla nėra pajungta kapitalistinio gamybos būdo tikslui siekti, socializmo sąlygomis socialistinės formacijos gamybiniai santykiai iš esmės apima visuomenės narių darbą. Čia vienodai, tiek darbas masinės gamybos sąlygomis, tiek darbas, esant valstybinei nuosavybei bet pagal individualius užsakyumus (individualus siūvimas, individuali avalynės gamyba ir pan.), yra gamybinis darbas. Jis dirbamas, panaudojant suvisuomenintas gamybos priemones, yra iš anksto valstybės planuojamas ir visuomeninis, planingai įskaitomas į bendrą visuomeninį darbą, tarnauja socialistinės gamybos tikslui siekti*.

* Tačiau ekonominėje literatūroje ne visada teisingai suprantama betarpiškai suvisuomeninto darbo sąvoka. Antai tarybinis ekonomistas R. Samaras rašo, kad pagal individualius užsakyumus (pvz., ateljė) atliktas darbas reikšiasi kaip paslauga, nėra betarpiškai suvisuomenintas ir nėra gamybinis. Kriterijumi laikomas darbo įskaitymo į bendrą visuomeninį darbą būdas. Ateljė darbuotojų darbas įskaitomas į bendrą visuomenės darbą, atliekant individualius užsakyumus. Siuo atveju visų pirma keliamas ne visuomeninės gamybos efektyvumo klausimas, o individualių užsakovų poreikių tenkinimas. Toliau autorius pažymi, kad paslaugos nuo gamybinio darbo ir skiriasi tuo, kad pastarasis betarpiškai tarnauja socialistinės gamybos tikslui siekti, tuo tarpu darbas paslaugoms teikti funkcionuoja individo asmeniniams poreikiams tenkinti [16, p. 65—66].

Gamybinis darbas ir paslaugų sfera

Tam tikroje materialinės gamybos išsivystymo stadijoje atsiranda ir vystosi, kaip savarankiška liaudies ūkio šaka, paslaugų sfera. Ji apima daugelį rūšių paslaugų, teikiančių įvairaus pobūdžio patarnavimus. Paslaugų sfera atsiranda gamybos ir vartojimo visuomeninio pagrindu, vystantis gamybinėms jėgoms, veikiant poreikių augimo dėsniai. Juk žmogaus sugebėjimams palaikyti ir vystyti reikalingi ne tik materialūs vartojimo reikmenys, bet ir tam tikra darbo veikla — paslaugos, kurios žymia dalimi padeda tenkinti fizinius ir dvasinius žmogaus poreikius.

Visuomeninis darbo pasidalijimas vienu kartu neapėmė paslaugų sferos, todėl šioje srityje darbas, kaip papildymas prie sunaudoto darbo materialinėje gamyboje, yra atliekamas savitarnos pagrindais namų ūkyje. Nespecializuotas ir nemechanizuotas darbas paslaugų operacijoms atlikti namų ūkyje yra nenašus, sugaišina daug laiko, vargina pačius gyventojus.

Kai visuomeninis darbo pasidalijimas palaipsniui apima paslaugų sferą, patarnavimų rūšys pasiskirsto į savarankiškas veiklos sritis. Atsiranda specializuotos įmonės, kurios, teikdamos patarnavimus, paruošia produktą, tinkamą vartoti (pvz., visuomeninis maitinimas), arba padeda jį išlaikyti (pvz., namų apyvokos daiktų remontas), pakeičia šeimos narių asmeninį namų darbą. Taigi išplečiamos gamybos ribos ir atsiranda nauja gamybos iorma — paslaugos. Pastarųjų panaudojimas padeda išlaisvinti gyventojus nuo nenašų darbo sąnaudų namų ūkyje, įgalina pailginti laisvąjį laiką, kurį žmogus gali panaudoti savo kvalifikacijai kelti ir asmenybei visapusiškai vystyti.

Paslaugų sferai atsirasti ir plėtotis pagrindas yra materialinės gamybos išsivystymas. Čia sukuriama reikalingos paslaugoms teikti gamybos priemonės ir būtiniausi vartojimo reikmenys žmonių visuomenei egzistuoti. Materialinėje sferoje, mechanizuojant gamybos procesus, kylant darbo našumui, išsilaisvina dalis darbo jėgos, kuri pereina dirbti į paslaugų sferą. Todėl paslaugų išsivystymo sėkmė žymia dalimi priklauso nuo materialinės gamybos išsivystymo, nuo užimtų darbuotojų skaičiaus ir jų pasiekto darbo našumo lygio.

Paslaugų sferoje sukurti bei atnaujinti darbo produktai arba atlikti veiklos rezultatai, analogiškai, kaip ir materialinėje gamybos sferoje, taip pat turi vartojamąją vertę ir yra skirti socialistinėje visuomenės narių poreikiams tenkinti. „Paslauga,— rašė K. Marksas,— yra ne kas kita, kaip vienos arba kitos vartojamosios vertės — ar tai prekės, ar tai darbo — naudingas veikimas“ [1, p. 175].

Materialinės paslaugos iš pagrindų yra susijusios su materialinės gamybos produktų paruošimu galutiniam vartojimui, jų vartojamosios vertės išlaikymu ar sąlygų sudarymu gamybinei bei negamybinei žmonių visuomenės veiklai. Prie šių priskirtinos visuomeninio maitinimo, drabužių siuvimo, taisymo bei avalynės ateljė, skalbyklų, cheminio valymo įmonių, gyvenamųjų namų remonto, vandens, elektros energijos tiekimo, gyvenotojų transporto, ryšių bei kitų paslaugos.

Šakos, kurios teikia nematerialinio pobūdžio paslaugas, yra mokslas, švietimas, sveikatos apsauga, menas, kultūra ir kt. Šias paslaugas K. Marksas priskiria prie nematerialinės gamybos. Jos yra teikiamos žmogaus protinių ir fizinių sugebėjimų išlaikymui bei išsivystymui ir taip pat yra būtinos darbo įgėgai reprodukuoti, kaip ir materialinės gėrybės.

Prie nematerialinių paslaugų taip pat priskiriamos valstybės valdymo, armijos, teismo, milicijos ir kitų paslaugos, kurios pirmojoje komunizmo fazėje yra visuomeniškai būtinos. K. Marksas, nagrinėdamas gamybinio ir negamybinio darbo klausimą kapitalizmo sąlygomis, nurodė,

kad kareivis priklauso prie gamybos faux frais*, kaip ir didelė dalis negamybinių darbuotojų, kurie patys nieko negamina — nei dvasinės, nei materialinės gamybos srityje — ir tik dėl socialinės struktūros trūkumų yra naudingi ir reikalingi, be to, jų buvimą apsprendžia esančios socialinės negerovės [23, p. 243].

Taigi kalbavimosi paskirties nematerialinės paslaugos šiuolaikiniame visuomenės išsivystymo etape yra reikalingos. Žymi jų dalis susijusi su teisiniais santykiais, įgalina laikytis teisės normų. Nežiūrint į tai, kad minėtosios paslaugos reikalingos, vis tik jos nedalyvauja išplėstinėje gamybos bei darbo jėgos reprodukcijoje ir darbas joms atlikti nėra gamybinis. Jos priskiriamos prie negamybinės sferos ir plačiau šiame straipsnyje nebus aprašomos.

K. Marksas, nagrinėdamas kapitalizmo pasireiškimus nematerialinės gamybos srityje, pažymėjo du galimus atvejus:

1. (Nematerialinės gamybos.— *D.B.*) „rezultatas yra tokios prekės, vartojamosios vertės, kurios turi savarankišką, tiek gamintojo, tiek ir vartotojo atžvilgiu atsiskyrusią formą,— kurios, vadinas, per laiko tarpą tarp gamybos ir vartojimo gali išlikti ir per tą laiko tarpą gali cirkuluoti kaip *parduoti tinkamos* prekės; pavyzdžiui, knygos, paveiksiai ir apamai visi mena kūriniai, kurie egzistuoja atskirai nuo juos sukuriančio dailininko meninės veiklos (...)

2. Produkcija yra neatskiriama nuo jos gaminimo akto, pavyzdžiui, kalbant apie visus menininkus atlikėjus, kalbėtojus, aktorius, mokytojus, gydytojus“ ir t. t. [3, p. 361—362].

Kaip matome, paslaugos turi savo ypatumų, kurie pasireiškia tuo, kad čia darbas sukuria specifines vartojamąsias vertes. Kai kurios paslaugos neįgauna daiktinės formos, o veiklos rezultatas neatsiskiria nuo pačių atlikėjų. Tokių paslaugų gamybos ir vartojimo procesai sutampa laiko ir erdvės atžvilgiu. Tos paslaugos nebus teikiamos, jei jų nepripažins visuomenė. Jos jau pačiame gamybos procese įgauna visuomeninį pripažinimą ir virsta visuomeninėmis vartojamosiomis vertėmis.

Tačiau šie ypatumai negali apspręsti negamybinio darbo pobūdžio paslaugų sferoje. Kai kurios vartojamosios vertės, kaip elektros, atominė energija, sukurtos materialinėje gamybos sferoje, taip pat neįgauna daiktinės formos, tačiau dėl to darbas joms pagaminti nenustoja buvęs gamybiniu darbu.

Materialinėje gamybos sferoje pagrindinai sukuriamos naujos vartojamosios vertės. O paslaugos žymia dalimi aptarnauja darbo produktus, pagamintus materialinėje gamybos sferoje, be to, kuria naujas vartojamąsias vertes. Tokiuose materialinės gamybos baruose, kaip materialinio-techninio tiekimo, įrengimų remonto ir kt., taip pat nėra kuriamos naujos vartojamosios vertės. Tačiau, jei gamybos įrengimų remonto darbas pripažintas gamybiniu darbu, nes atstato vertę ir pailgina jų naudojimo laiką, kas tolygu naujų įrengimų sukūrimui, darbas, kuris palaiko vartojimo reikmenų savybes bei „remontuoja“ patį žmogų arba užtikrina sąlygas jam visapusiškai vystytis, liaudies ūkio praktikoje laikomas negamybiniu darbu.

Suprantama, jog materialinė gamyba yra visos visuomenės funkcionavimo ir vystymosi pirmaeilio būtinumo sąlyga. Čia sukuriamos gamybos priemonės, kaip svarbiausias daiktinis tiek materialinės, tiek ir nematerialinės sferos vystymo veiksnys. Materialinėje gamyboje taip pat sukuriami gyvybiškai būtini pragyvenimo reikmenys žmonių egzistavimui pa-

* Salutiniai kaštai, kurie betarpiškai nedalyvauja gamybos procese, bet, esant atitinkamoms sąlygoms, yra būtini.

laikyti bei jų vystymuisi garantuoti. Tačiau negalima pamiršti ir to, kad „Zmogus pats yra savo materialinės, kaip ir bet kurios kitos jo atliekamos gamybos pagrindas. Todėl visos aplinkybės, kurios veikia žmogų, šį gamybos *subjektą*, daugiau ar mažiau modifikuoja visas jo funkcijas ir veiklos rūšis, vadinasi, taip pat ir tas jo funkcijas ir veiklos rūšis, kurias jis atlieka kaip materialinio turto, prekių, kūrėjas“ [3, p. 243]. Žmogus kuria vartojamąsias vertes, tobulina gamybos procesą ir, kaip rašė K. Marksas, savo darbu „prikelia gamybos priemones iš numirusiųjų, įkvepia joms sielą, paverčia jas darbo proceso veiksniais“ [1, p. 182]. Todėl negalima neįvertinti visų tų sąlygų, nuo kurių priklauso žmogaus buvimas, darbo jėgos atstatymas, jo vystymasis ir tobulėjimas.

Normaliai darbo jėgos reprodukcijai tiek pat reikalingos paslaugos, kaip ir materialūs vartojimo reikmenys. Juk tokios, kaip gydytojo, paslaugos padeda išsaugoti normalią darbuotojo sveikatos būklę, pilnesnį ir ilgesnį jo veiksmingumą bei dalyvavimą materialinėje ir nematerialinėje gamyboje ir „išlaiko visų verčių šaltinį — pačią darbo jėgą“ [3, p. 128]. Arba, pasiekus šiuolaikinį gamybos bei technikos išvystymo lygį, reikalinga paruošta, apmokyta aukštos kvalifikacijos darbo jėga, sugebanti panaudoti sudėtingas darbo priemones. Vadinasi, reikalingos ir paslaugos mokytojo, kuris apmoko šią darbo jėgą, pasak K. Markso, ją „modifikuoja“ ir įgalina tapti pilnaverčiu, gamybos reikalavimus atitinkančiu veiksnium. Todėl visas darbas, susijęs su žmogaus, kaip vertės kūrėjo, išlaikymu, — tiek tas, kuris kuria vartojamąsias vertes nepriklausomai nuo jų išraiškos, reikalingas darbo jėgai atstatyti, tiek tas, kuris palaiko vartojimo reikmenų savybes ir užtikrina ilgesnį jų funkcionavimą, tiek tas, kuris betarpiškai atlieka pačios darbo jėgos remontą bei tinkamai ją paruošia gamybos procesui, — yra tiek pat svarbus ir gamybinis, kaip ir tas darbas, kuris kuria gamybos priemones bei palaiko jų savybes. K. Marksas, kritikuodamas Smitą rašė, kad šis gamybiniu darbu „turėtų pripažinti tokį darbą, kuris arba gamina prekes, arba betarpiškai gamina, formuoja, vysto, išlaiko, atgamina pačią darbo jėgą“ [3, p. 132].

Vadinasi, darbas paslaugoms teikti, atliekamas gamybos priemonėmis, kurios yra socialistinė nuosavybė, irgi yra gamybinis. Nepripažinti darbo paslaugų sferoje gamybiniu, reiškia neįvertinti paties žmogaus bei jo darbo jėgos reprodukcijos reikšmės gamybai.

Gamybinis darbas reprodukuoja viešpataujančią gamybos būdą, įgalina siekti jo tikslo.

Gamybinių jėgų ir gamybinių santykių vienybė sudaro gamybos būdą. O paslaugos tarnauja pagrindinei gamybinei jėgai — žmogaus darbo jėgai atstatyti ir išplėstinei jo reprodukcijai vykdyti. Jos ypač garantuoja pilnesnį žmogaus išpršimą, jo polėkių išugdymą, visapusišką asmenybės išvystymą. Vadinasi, paslaugos taip pat padeda reprodukuoti socialistinį gamybos būdą ir pilniau tenkinti darbo žmonių poreikius.

Taigi paslaugos, kaip vartojamosios vertės, nepriklausomai nuo gautamo rezultato išraiškos, yra analogiškos vartojimo reikmenims, sukurtiems materialinėje gamybos sferoje. Todėl ir darbas paslaugoms atlikti vartojamųjų verčių atžvilgiu bus taip pat gamybinis, kaip ir darbas materialinėje gamybos sferoje.

Tačiau gamybinis darbas kuria ir vertę. Nėra vieningos nuomonės vertės kūrimo paslaugų srityje klausimu. Vieni mūsų ekonomistai teigia, kad paslaugų sferoje darbas yra negamybinis ir nekuria vertės [14, p. 30]. Kiti tvirtina, kad darbas materialinio pobūdžio paslaugose yra gamybinis, bet nekuria vertės [8, p. 30, 19, 213]. Treti sako, jog darbas materialinėms paslaugoms atlikti sukuria vertę [17, p. 51]. Taip pat yra ir tokia nuomonė, kad darbas beveik visoje paslaugų sferoje yra gamybinis ir kuria vertę [10; 13; 18].

Nenorėtume sutikti su tais ekonomistais, kurie teigia, kad vertė gali būti sukurta tik materialinėje gamyboje, tik darbo procese, kuris materializuojasi, kristalizuojausi vartojamosiose vertėse, materialiniuose produktuose [17, p. 49].

Tarybinis ekonomistas D. Pravdinas rašo, kad paslauga yra ypatingos rūšies prekė. Ji, turėdama vartojamąją vertę, neturi vertę [17, p. 36]. Be to, šis autorius pripažįsta, kad nematerialinio pobūdžio paslaugose vertė nesukuriama, tačiau nurodo, kad joms atlikti gali būti sunaudotas būtinas ir pridėdamasis darbas. Jis sako, kad tas darbas nesukuria nei pridėdamo, nei būtinojo produkto, nei vertės [17, p. 51]. N. Figurnova bei kai kurie kiti ekonomistai tvirtina, kad darbas materialinėms paslaugoms atlikti yra gamybinis, tačiau jis nesukuria vertės [19, p. 313; 8, p. 30]. V. Aleksandrovas savo ruožtu nurodo, kad paslaugos neturi vertės, tačiau turi kainą [6, p. 189]. R. Samaras rašo, jog paslaugų kaina yra tik iracionali kainos forma [16, p. 85].

Be to, kai kurie ekonomistai teigia, kad sunaudotos materialinės vertybės paslaugoms atlikti savo ekonomine prigimtimi nėra gamybos priemonės. V. Novikovas rašo, kad vandeniui pirtyje šildyti naudojamas kuras ekonomine prasme nebus gamybos priemonė. „Kuro vertė nėra perkeliama į sukurta darbo produktą, nes darbo rezultatas yra ne materialinis produktas, o paslauga. Jis pažymi, kad tas pat pasakytina ir apie kirpyklų, skalbyklų, komunalinio ūkio ir kitas paslaugas [11, p. 126]. Kiti mūsų ekonomistai siūlo įskačiuoti į bendrąjį produktą tik materialines išlaidas (kaip įrengimų amortizaciją, išlaidas kurui, elektros energijai, įvairioms medžiagoms), sunaudotas, teikiant paslaugas [7, p. 88]. Mums atrodo, kad šie teiginiai prieštaringi ir su jais negalima sutikti.

Prekės vertė, kaip sudaiktinto, materializuoto abstraktaus darbo išraiška, dažnai suvokiama supaprastintai. Jei šiuo metu pagrindiniu vertės pozymiu laikytume darbo sudaiktinimą, jo materializaciją, tai atrodytų, kad teisėjo, advokato, jų raštininkų ir kitų darbas kuria vertę, kadangi jų „patarnavimai daugiausia dar įsikūnija labai storuose „specialiuose daiktuose“, kurie turi didžiulių dokumentų krūvų formą“ [3, p. 127]. „Tačiau darbo sudaiktinimo (...),— kaip rašo K. Marksas,— nereikia suprasti taip škotiškai, kaip kad jį supranta A. Smitas. Kalbėdami apie prekę kaip apie sudaiktintą darbo išraišką — prekės mainomosios vertės prasme,— mes kalbame tik apie įsivaizduojamą, t. y. vien socialinį prekės egzistavimo būdą, kuris neturi nieko bendro su jos kūnišku realumu (...). Galimas dalykas, kad konkretus darbas, kurio rezultatas ji yra, nepaliekia joje jokios žymės“ [3, p. 132]. Todėl vertę prekinės gamybos sąlygomis gali turėti ir tokios vartojamosios vertės kaip paslaugos, kurioms atlikti darbas nematerializuojasi kokiam nors daikte.

Paslaugų, kaip specifinių vartojamųjų verčių, kūrimo procesas vyksta panašiai kaip vartojimo reikmenų gamyba materialinėje sferoje. Čia taip pat svarbūs daiktiniai veiksniai: pastatai, įrengimai, įrankiai, aparatai, žaliavos, medžiagos, elektros energija, kuras ir kt., kurie sudaro materialines sąlygas paslaugų vartojamosioms vertėms gaminti bei jų sąvybėms išlaikyti. Jei minimos materialinės vertybės panaudojamos šių vartojamųjų verčių kūrimo procese, tai jos ir yra paslaugų gamybos priemonės.

Asmeninis paslaugų atlikimo veiksnys yra žmogus. Vadinasi, paslaugoms teikti taip pat reikalingas sudaiktintas ir gyvasis žmogaus darbas*.

* Darbas paslaugoms teikti, skirtingai nuo materialinės gamybos sferos, turi tą ypatumą, kad čia svarbesnį vaidmenį atlieka gyvasis darbas. Dėl paslaugų vartojamųjų verčių specifškumo, čia palyginti žemas techninis darbo jėgos apginklavimas. Toms paslaugoms, kurios neturi daiktinės išraiškos, darbo objektas kaip daiktinis vartojamosios vertės pagrindas nenaudojamas. Darbo objektu gali būti pats žmogus, kuriam teikiama paslauga.

Bet kuris darbas, iš vienos pusės, yra žmogaus darbo jėgos sunaudojimas tam tikra tikslinga forma ir kaip konkretus naudingas darbas sukuria naujas vartojamąsias vertes. Antra vertus, kaip žmogaus darbo jėgos sunaudojimas fiziologine prasme, vienodas abstraktus darbas kuria vertę. Šios dvi savybės taip pat būdingos darbuvi, teikiančiam paslaugas. Šis darbas atlieka konkrečias paslaugas, kad patenkintų tam tikrą žmogaus poreikį. Tačiau tuo pačiu paslaugos teikėjas eikvoja savo raumenų, smegenų, nervų energiją, sunaudoja savo darbo jėgą fiziologine prasme.

Teikiant paslaugas, gamybos priemonės susidėvi, tačiau jų vertė išnykti negali. Paslaugos atlikėjo konkretus darbas tą vertę perkelia į naujai sukurtos paslaugos vertę. Taip pat į bendrąjį produktą nepakanka įskaityti vien tik materialines išlaidas, sunaudotas patarnavimus teikti. Tada būtų atsižvelgta tik į sudaiktinto darbo sąnaudas. Prekinės gamybos sąlygomis darbas negali turėti vienos savybės. Reiškia jis ne tik perkelia sunaudotų gamybos priemonių vertę, bet darbas, kaip abstraktus, sukuria ir prijungia naują vertę. Tai būdinga tiek materialinėms, tiek nematerialinėms paslaugoms, nes vertei sukurti netrukdo paslaugos pasireiškimo forma. Vadinasi, paslaugos turi vertę. Antra vertus, socializmo sąlygomis dalis paslaugų cirkuliuoja kaip prekės. O darbo rezultatas gali būti preke, jeigu jis turi vartojamąją vertę ir vertę. Pastarosios tai neatskiriamos prekių savybės. Todėl paslaugos socializmo sąlygomis ir gali būti prekėmis, kad jos turi ne tik vartojamąją vertę, bet ir vertę. Pastaroji savybė konkrečias paslaugas, kaip skirtingas vartojamąsias vertes, leidžia palyginti ir mainyti į kitas prekes. Paslaugų kainos yra tik jų vertės išraiška. Priešingu atveju, kaina neturėtų savo pagrindo ir prieštarauti vertės teorijai. Todėl mums atrodo neteisinga teigti, kad sunaudotas būtinasis ir pridėdamasis darbas paslaugų sferoje socializmo sąlygomis nekuria būtinojo ir pridėdamojo produkto bei vertės. Tik paslaugų mainomosios vertės savybė yra ta, kad nematerialinio pobūdžio paslaugos neturi daiktinės formos ir apskritai paslaugos negali būti kaupiamos. Šis paslaugų ypatumas nekliudo tam, kad sunaudotų gamybos priemonių vertė būtų perkelta į paslaugų vertę arba gyvasis darbas sukurtų naują vertę. Kita vertus, gyvasis darbas padeda susidaryti neteisingai, nuomonei, kad nematerialinėje gamyboje parduodamos ne prekės, o pats darbas. Kadangi darbas neturi vertės, tai daroma išvada, kad paslaugų sferoje vertė nesukuriamą [17, p. 49; 16, p. 89]. Tai apsunkina išryškinti vertinius santykius paslaugų sferoje. Tačiau tik darbo veiklos produktas, o ne pati veikla tenkina žmonių poreikius. Mainuose šios veiklos produktas yra palyginamas su kitomis prekėmis pagal visuomeniškai būtinas darbo sąnaudas.

Tai, kad paslaugos turi vertę, visiškai neprieštarauja marksistinei vertės teorijai. K. Marksas atskirai nenagrinėjo paslaugų vertės klausimo. Jis rašė: „kapitalistinės gamybos pasireiškimai šioje srityje yra tokie nežymūs, palyginti su gamyba kaip visuma, kad į juos galima visai neatsižvelgti“ [3, p. 362]. Tačiau K. Marksas užsimena apie patarnavimų vertę eilėje vietų ir nurodo, kad ją apsprendžia gamybos kaštai paslaugoms atlikti [žr. 3, p. 120, 121, 355].

Vertės kūrimo pripažinimas visoje paslaugų sferoje visiškai nereiškia mainų ir prekinės gamybos suabsoliutinimo socializmo sąlygomis. Jei išlieka prekinė gamyba, nuo jos negalima apriboti paslaugų sferos. Darbas paslaugoms atlikti yra visuomeniškai būtinas, sudaro visuomeninio darbo pasidalijimo sritį ir įeina į bendrą visos visuomenės darbą kaip visuomeniškai lygus, abstraktus darbas. Gamybos priemonės, kurių pagalba atliekamos paslaugos, turi vertę. Čia dirbantieji gauna darbo užmokesį darbo jėgos sąnaudoms padengti. Pačios paslaugos turi vertinę išraišką. Kai kurios iš jų perkamos ir parduodamos. O kitos, daugiausia nematė-

rialinės, necirkuliuoja kaip prekės. Tačiau ši aplinkybė kalba ne apie tai, kad darbas joms atlikti būtų kitokio pobūdžio ar nekurtų vertės, o apie tai, kad tam tikra būtiną produkto dalis paskirstoma beveik nepriklausomai nuo atskiro individo darbo ir tuo siekiama garantuoti panašias sveikatos apsaugas, švietimo, kultūros ir kitas sąlygas visiems visuomenės nariams vystyti. Šiuo atveju yra tikrai kitas šių paslaugų paskirstymo vartojimui principas. Vadinasi, čia jau ne gamybos, o paskirstymo reikalas. Visa tai rodo, kad paslaugų sferą taip pat apima prekiniai-piniginiai santykiai. Todėl teigimas, kad paslaugose kuriama vertė, ne tik kad nesuabsoliutina prekinųjų-piniginųjų santykių, bet rodo jų tikrumą šioje sferoje.

Tie tarybiniai ekonomistai, kurie laikosi nuomonės, kad paslaugų srityje vertė nesukuriamą, remiasi tuo, kad paslaugų sferos darbuotojai savo veiklos rezultatus keičia į pajamas, kaip į nacionalinių pajamų dalį, sukurtą materialinėje gamybos sferoje. „Darbo sąnaudos paslaugoms teikti įeina į vartojimo išlaidas to,— rašo K. Samaras,— kas tomis paslaugomis naudojasi“ [16, p. 78]. Tokiu teiginiu autorius motyvuoja gamybinio darbo skirtumą nuo paslaugų. Vadinasi, iš nacionalinių pajamų yra padengiamos paslaugų sąnaudos, keičiant pastarąsias į gyventojų pajamas. Tačiau vartotojai lygiai taip pat keičia savo pajamas ne tik į paslaugas, bet ir į vartojimo reikmenis, ir „tai liečia visus produktus, jeigu jie įeina į individualinį vartojimą“ [3, p. 127]. Todėl tą patį būtų galima pasakyti ir vartojimo reikmenų, sukurtų materialinėje gamybos sferoje, atžvilgiu. K. Marksas rašė: pačiam atlikėjui paslaugos yra prekės, turi vartojamąją vertę ir mainomąją vertę. Pirkėjui šios paslaugos tėra tik vartojamosios vertės, keičiamos į pajamas [žr. 3, p. 120].

Visos sudaiktinto ir gyvojo darbo sąnaudos, reikalingos paslaugoms teikti, turi būti atlygintos atitinkamu ekvivalentu. Šiuo tikslu paslaugų sferoje sukurtos vartojamosios vertės turi būti keičiamos į kitas prekes pagal vertę. Čia vyksta ne nacionalinių pajamų perpaskirstymo procesas paslaugų sferos atžvilgiu, bet ekvivalentiniai mainai tarp prekių paslaugos ir prekių daikto. „Bet kuriuo momentu,— rašė K. Marksas,— tarp vartojimo reikmenų, be prekių formą turinčių vartojimo reikmenų, yra tam tikras skaičius vartojimo reikmenų, kurie egzistuoja kaip patarnavimai. Tuo būdu bendroji vartojimo reikmenų suma visuomet yra didesnė už tą, kuri būtų, nesant vartoti tinkamų patarnavimų. O antra, taip pat didesnė yra vertė, nes ji yra lygi šiuos patarnavimus palaikančių prekių vertei ir pačių patarnavimų vertei. Juk čia, kaip ir vykstant bet kuriems prekių mainams į prekę, ekvivalentas duodamas už ekvivalentą“ [3, p. 129].

Paslaugų sferoje sukurtą vertę turi būti įskačiuota į visuomeninio produkto bei nacionalinių pajamų sudėtį. Ryšium su tuo, reikėtų peržiūrėti nacionalinių pajamų apskaitos metodiką bei jų perpaskirstymo klausimą.

Vadinasi, paslaugos, kaip ir vartojimo reikmenys, sukurti materialinėje gamybos sferoje, žymia dalimi padeda išsaugoti, atstatyti ir vystyti darbo jėgą, paruošti aukštos kvalifikacijos specialistus, garantuoti protinių ir dvasinių žmogaus sugebėjimų išvystymą ir komunistinės visuomenės asmenybės išugdymą. Jos įeina į dirbančiųjų būlinąjį produktą, praturtina jo sudėtį ir pilniau patenkina darbo žmonių poreikius. Tačiau jų vaidmuo tuo neapsiriboja. Darbas joms atlikti taip pat yra gamybinis ir kuria vertę. Paslaugų sferoje gamybinis darbas, kurdamas vertę, ne tik padengia čia padarytas išlaidas, bet ir padeda užtikrinti sąlygas jų pačių bei gamybos sferos išplėstinei reprodukcijai vykdyti. Todėl paslaugų priskyrimas nega-

mybinei sferai ir jų pripažinimas materialinės gamybos išlaikytinėmis daro didelę žalą jų srities bei viso liaudies ūkio išvystymui ir tuo pačiu socialistinės visuomenės narių poreikių tenkinimui.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko universitetas
Ekonomikos fakultetas
Politinės ekonomikos katedra

Įteikta
1969 m. spalio mėn.

L I T E R A T O R A

1. К. Марксас, Капиталас, т. I, V., 1957.
2. К. Марксас, Капиталас, т. II, V., 1958.
3. К. Марксас, Priedamosios vertės teorijos, d. I, V., 1968.
4. К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 26, ч. III, М., 1964.
5. Архив Маркса и Энгельса, т. II, (VII), 1933.
6. В. П. Александров, Сфера обслуживания и уровень народного благосостояния. — «Вопросы политической экономии социализма», М., 1961.
7. М. Голанский, К вопросу о методике пересчета национального дохода США. — «Мировая экономика и международные отношения», 1959. № 11.
8. Г. Гришин. Сфера услуг и реальные доходы населения. — «Экономические науки», 1969, № 2.
9. А. Д. Кузнецов, Развитие производственной и непроизводственной сфер СССР, Издат. «Экономика», М., 1964.
10. В. А. Медведев, Общественное воспроизводство и сфера услуг. Издат. «Экономика», М., 1968.
11. В. А. Новиков, О разграничении материального производства и непроизводственной сферы народного хозяйства в социалистическом обществе. Сборник статей, Иркутская ВПШ, выпуск 1, 1959 г.
12. Н. Н. Панов, В. Д. Харин. Стимулирование труда работников сферы обслуживания, «Мысль», М., 1966.
13. Я. Певзнер, Повторного учета услуг не существует. — «Мировая экономика и международные отношения». 1969, № 3.
14. Е. С. Русаков, Занятость населения и использование трудовых ресурсов, Издат. «Экономика», М., 1965.
15. Г. Сазонов, Закон концентрации производства и его действие при социализме. — «Экономические науки», 1968, № 2.
16. В. В. Солодков, Р. Н. Самар, Методология исследования производительного и непроизводительного труда при социализме, М., 1969.
17. Сфера обслуживания при социализме. Издат. «Мысль», М., 1968.
18. Л. И. Тыкоцкий, О стоимостном характере продукции сферы обслуживания, LTSR Mokslų Akademijos darbai, A serija, V., 1969
19. Н. П. Фигурнова, Непроизводительный труд и методы оценки нематериальных услуг, «Эффективность общественного производства», Издат. «Экономика», М., 1967.

К ВОПРОСУ О ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОМ И НЕПРОИЗВОДИТЕЛЬНОМ ТРУДЕ ПРИ СОЦИАЛИЗМЕ

Д. БИРУТИТЕ

Резюме

При определении характера производительного труда, автор статьи опирается на марксистскую методологию и подходит к изучению проблемы с материально-производственной стороны, как к процессу простого труда, направленного на создание потребительных стоимостей, так и труда, охваченного господствующими производственными отношениями, в его общественной форме.

В первом понятии производительный труд должен создавать потребительные стоимости, содействовать восстановлению свойств продуктов труда, делать их способными потребляться, удовлетворять потребности общества и его членов, воспроизводить рабочую силу. В этом отношении

производительным трудом будет не только труд в материальном производстве, но и в сфере услуг.

Услуги как потребительные стоимости аналогичны предметам потребления, удовлетворяют необходимые полезные потребности членов социалистического общества, восстанавливают рабочую силу.

В своей общественной форме производительный труд должен производить социалистический способ производства. Услуги, обобществленные на социалистической основе также восстанавливают главную производительную силу — человека, удовлетворяя потребности советских людей, способствуют достижению цели данного способа производства.

При социализме по сравнению с капитализмом границы производительного труда расширятся в общественном отношении, так как социалистические производственные отношения охватывают в основном решающие сферы производства и услуг. Однако, прежде чем стать трудом производительным в общественной форме, труд должен быть производительным относительно простого труда.

Производительный труд создает необходимый и прибавочный продукт, а в условиях товарного производства — и стоимость.

Процесс производства услуг происходит таким же образом, как и в материальной сфере. В нем участвуют средства производства, стоимость которых, конкретным трудом производителя услуги переносится на стоимость созданной услуги. При наличии товарного производства в сфере услуг для труда также присущ двойственный характер. Абстрактный труд создает новую стоимость. Значит услуги имеют стоимость, а затраченный труд в сфере услуг создает национальный доход. Поэтому никакого перераспределения национального дохода, созданного в сфере материального производства по отношению к услугам, как это утверждается в экономической литературе, в данном случае не происходит.